
М. Лукач. Компонентний аналіз як метод дослідження семантики дієслів української мови. Studia methodologica, 2014 (38).

КОМПОНЕНТНИЙ АНАЛІЗ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИКИ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Марія Лукач

Аспірант кафедри прикладної лінгвістики,
Національний університет «Львівська політехніка» (УКРАЇНА), 79013, м. Львів,
вул. Степана Бандери 12, e-mail: mariya.lukach@gmail.com

UDC: 811.161.2 '37

ABSTRACT

The article outlines the importance of creating a generalized lexical-semantic classification of verbs for the Ukrainian language. The main stages of such classification were presented. The basic notions of semantics, namely seme, sememe, archiseme, differential seme, lexical-semantic field, lexical-semantic group were described. The expediency of the componential analysis usage, with the help of which the semantic structure of the Ukrainian verbs is established, was grounded. After the example of the lexical-semantic group "modal verbs" it was shown how to determine whether all the meanings and shades of meaning of the verb under investigation belong to the same lexical-semantic group.

Key words: componential analysis, seme, archiseme, semantic classification, lexical-semantic group.

У статті окреслено важливість створення узагальненої лексико-семантичної класифікації дієслів для української мови. Представлено основні етапи створення такої класифікації. Описані основні поняття семантики, а саме: сема, семема, архісема, диференційна сема, лексико-семантичне поле, лексико-семантична група. Обґрунтовано доцільність використання компонентного аналізу, за допомогою якого встановлюється семантична структура українських дієслів. На прикладі лексико-семантичної групи «модальні дієслова» продемонстровано, як можна визначити, чи всі значення та відтінки досліджуваного дієслова належать до однієї лексико-семантичної групи.

Ключові слова: компонентний аналіз, сема, архісема, семантична класифікація, лексико-семантична група.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У сучасній лінгвістиці дієслова — об'єкт досліджень багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Дієслово це найскладніша одиниця лексичної системи мови, яка в той же час є центральною одиницею цієї системи, її домінантою. Воно завжди називає процес, дію або процесуальний стан і, таким чином, є основною одиницею мови, що представляє дійсність як рух і за допомогою своїх граматичних категорій відносить цю дійсність до часу — реального або гіпотетичного, а також до суб'єкта або об'єкта дії [6, с. XXI]. Дієслово виражає динамічну та активну ознаку, що є властива предметові або виконується ним в процесі її становлення та розгортання [9, с. 296-297].

Лексико-семантична класифікація дієслів належить до кола основних проблем і напрямків сучасної лексичної семантики [3, с. 15-16]. Є багато підходів до поділу дієслів на лексико-семантичні групи і, відповідно, на сьогодні є чимало семантичних класифікацій дієслів для різних мов. Проте для української мови переважно досліджувалася не лексико-семантична класифікація всієї дієслівної лексики, а окремі лексико-семантичні групи дієслів. Українське дієслово вивчалось, зокрема, в таких аспектах: дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта (І. Ф. Джочка), лексико-

семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта (І. І. Овчиннікова), функціонально-семантичні параметри абсолютних дієслів (Н. Б. Іваницька), семантико-синтаксична валентність дієслів (Т. Є. Масицька), ідеографічний поділ дієслівної лексики на матеріалі дієслів переміщення (А. Я. Середницька), структура семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії (Н. М. Мединська), семантика дієслів розташування (Т. В. Мирончук), дієслівна лексика соціально-економічної сфери (М. І. Навальна), валентнісні відношення дієслів тематичної групи «чуттєвої сфери» (О. Л. Орендарчук), функціонально-ономасіологічний аналіз дієслів на позначення емоційних станів (Т. В. Парасюк), походження й семантичний розвиток дієслів та фразеологізмів на позначення процесів мовлення (Г. О. Пашковська), семантичні й функціональні параметри дієслів ставлення до об'єкта та суб'єкта (Г. П. Серпутько), лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів (О. В. Сорочан), емотивні дієслова як база іменного словотвору (І. В. Чепуріна), багатозначність дієслів конкретної фізичної дії (А. В. Шумейкіна), семантична структура та функціонування дієслів звучання (О. В. Бабакова), семантико-типологічна характеристика відсубстантивних дієслів (Т. М. Лагута), префіксальна сполучуваність дієслів руху (Н. В. Лахно), структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта (Н. М. Пославська), синтаксичні функції синсемантичних дієслів (І. М. Прокопенко), функціонально-семантичні параметри релятивних дієслів (Т. В. Савчук), структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості (Л. В. Сегін), дієслова лексико-семантичної групи буття (Л. І. Лонська), семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення (Н. Г. Ніколаєва), дієслова мислення (В. В. Гумовська), дієслова стану (О. І. Леута).

Для української мови актуальним є питання створення корпусів текстів, а також укладання словників нового типу, як-от семантичних словників. Як і для проведення семантичного маркування лексики у корпусах текстів, так і для створення семантичних словників потрібна семантична класифікація лексики, зокрема дієслівної. Тому актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю створення узагальненої лексико-семантичної класифікації дієслів української мови.

Ми виділяємо три етапи створення узагальненої лексико-семантичної класифікації дієслів української мови:

1. Порівняння та узагальнення вже наявних семантичних класифікацій дієслів.
2. На матеріалі Словника дієслівних семантичних тем [3, с. 219] здійснення поділу дієслів, які виступають семантичними темами на лексико-семантичні групи.
3. Уточнення узагальненої лексико-семантичної класифікації дієслів за допомогою методу компонентного аналізу.

В результаті першого та другого етапу дослідження були виділені такі лексико-семантичні групи дієслів [4]: дії, руху та переміщення, відношення, стану і процесу, ментальних і соціальних дій суб'єкта, буття, місцеперебування, характеристизації, модальні, фазові.

На третьому етапі відбувається уточнення попередньої класифікації за допомогою застосування методу компонентного аналізу до дієслівних дефініцій. Отже, мета статті — описати застосування методу компонентного аналізу для дослідження семантики дієслів української мови.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Вивчення системної організації лексики є одним з важливих і пріоритетних напрямків сучасного мовознавства.

Актуальним є поділ словника на лексико-семантичні об'єднання і розробка у їх складі уніфікованих формул тлумачення. Це необхідно, зокрема, для формування наукової парадигми лексико-семантичних відношень мови, їхньої класифікації та комбінації, подання у вигляді цілісної картини. У тлумачному словнику лексичний склад мови одержує системний опис, який полягає у виявленні і репрезентації зв'язків і відношень між словами у межах лексико-семантичних груп [11, с. 32].

Дослідження значень слів традиційно здійснюється у рамках окремих об'єднань лексем зі спільною семантикою, що являють собою системи, які по-різному визначаються мо-

вознавцями. Згідно з теорією поля в лінгвістиці, крім синтагматичних, функціональних та інших полів, існують парадигматичні поля, до яких відносять найрізноманітніші семантичні класи слів, у тому числі і лексико-семантичні групи. У рамках цих полів формуються окремі семантичні моделі формул тлумачення. Проблема вивчення семантики лексичного складу мови у складі лексичних угруповань отримала ґрунтовну розробку в науковій літературі. Питання однотипного представлення семантики слів окремих парадигматичних груп висвітлюється у працях зарубіжних і українських вчених, зокрема Й. Тріра, Л. Вейсгербера, К. Ройнінга, Н. Ю. Шведової, Ю. Д. Апресяна, Г. С. Щура, Л. М. Васильєва, А. П. Євгенєвої, Е. В. Кузнецової, Ж. П. Соколовської, Л. А. Лисиченко, О. О. Тараненка та ін. До парадигматичних об'єднань учені відносять різноманітні класи слів: тематичні, лексико-семантичні, синонімічні, антонімічні та ін. групи [11, с. 31].

Лексико-семантичні поля — групи слів, об'єднаних спільною архісемою, тобто єдиним значенням, спільним для всіх слів одного поля. Лексико-семантичні поля перетинаються, багатозначні слова своїми значеннями можуть входити до різних полів. Лексико-семантичні поля розпадаються на семантично ще тісніші об'єднання — лексико-семантичні групи, у межах яких виділяють об'єднання, побудовані на відношеннях синонімії, антонімії, конверсії і гіпо-гіперонімії. У лексико-семантичну групу об'єднуються слова однієї частини мови на основі єдиної, узагальненої семантичної ознаки, що міститься у значеннях цих слів. Наявність цієї спільної ознаки виражається у семантичній співвіднесеності всіх елементів лексико-семантичної групи.

В. Г. Гак стверджує, що слова, які об'єднуються за подібністю значення, складають лексико-семантичну групу. Лексико-семантичні групи можуть характеризуватися наявністю наступних ознак [2, с. 105]:

- 1) граматичною однорідністю (лексичні одиниці, що входять до складу лексико-семантичної групи, відносяться до однієї граматичної категорії / частини мови);
- 2) семантичною однорідністю (наявністю інваріантної семи);
- 3) однорідністю типу парадигматичних відносин (здатністю взаємозамінності в певних умовах).

Аналіз дієслів як членів певної лексико-семантичної групи має спиратися на розуміння природи значення дієслова. У семантиці так само, як і в інших областях мови, йде пошук елементарної «клітини» системи, тобто такого «найпростішого утворення», з аналізу якого було б правомірно починати дослідження системи в цілому. Для того щоб описати структуру будь-якого утворення (від значення слова до словника в цілому), необхідно виявити основні одиниці, його складові, і описати відношення і зв'язки між ними. У теорії та практиці лексико-семантичних досліджень склалася точка зору, згідно з якою основною конкретною одиницею семантичного ярусу мови є семема [10, с. 11].

Граничним елементом у семантиці є сема (семантичний компонент, семантичний ознака). М. Д. Степанова і В. Флейшер дають таке тлумачення мінімальної семантичної одиниці: «Сема — це найдрібніший елемент значення, виокремлений у складі інформації тієї чи іншої одиниці мови ... сема — це одиниця смислу, не пов'язана, на противагу морфемі, з певною структурою». З. Д. Попова і І. А. Стернін розуміють сему як семантичну одиницю, що є компонентом семеми і яка відображає певну ознаку позначуваного предмета або поняття. Л. М. Васильєв визначає семи як «елементарні, монолітні, неподільні компоненти семем (наприклад, такі компоненти, як «бути (буття)», «предмет», «дія», «стан», «ставлення» тощо)». Таким чином, сема — це мінімальна одиниця структури змісту слова, «атом» значення. У сучасній семасіології існує кілька типологій сем з різними підставами для класифікації. Зокрема виділяють ідентифікуючі і диференційні семи. Ідентифікуючі семи (Л. М. Васильєв), на основі яких відбувається ототожнення класу, називають по-різному: архісеми (В. Г. Гак), інтегральні семи (З. Д. Попова, І. А. Стернін). Більш конкретні семи, які відрізняють індивідуальне значення слова від інших протиставлені йому значень, визначають як диференційні семи (Л. М. Васильєв), диференціальні семи (В. Г. Гак), індивідуалізуючі семи (І. В. Арнольд). І. В. Ібрагімова виділяє ядерні та периферійні семи по відношенню до ідентифікуючого значенням того чи іншого семантичного класу [10, с. 12].

ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження структури семеми полягає у виявленні набору семантичних компонентів, що її утворюють, а також в описі зв'язків між ними. У лінгвістиці розроблено цілий ряд методів виділення компонентів у структурі семеми. Ці методи можуть бути поділені на три великі групи [5, с. 124]:

- 1) «внутрішньомовні», засновані на чисто мовному аналізі лінгвістичного матеріалу;
- 2) експериментальні прийоми, засновані на використанні опитування носіїв мови;
- 3) «міжмовні», засновані на зіставленні мов.

Метод компонентного аналізу належить до внутрішньомовної групи методів. Він був сформований у лінгвістиці як самостійний метод наприкінці 50-х років XX століття і пов'язаний з роботами В. Гуденафа і Ф. Лаунсбері. В. Гуденафу належить і сам термін. Мета компонентного аналізу — виявлення в значеннях слів компонентів (сем), з яких складається їх зміст. Компонентний аналіз здійснюється з опорою на дані тлумачних словників.

В сучасному мовознавстві компонентний аналіз розглядається і як метод дослідження значень слів у лексикології, і як засіб адекватного формулювання тлумачень слів у загальномовному словнику тлумачного типу. У практиці укладання словників (особливо тлумачних) компонентний аналіз застосовується також для встановлення і розмежування таких поширених у мові явищ, як полісемія та омонімія, полісемія та моносемія — на основі критерію наявності / відсутності загальних семантичних ознак — сем у зіставляваних одиниць [11, с. 29].

Під компонентним аналізом вчені розуміють процедуру розщеплення значення на складові частини, вичленення яких обумовлено як співвідношенням елементів усередині окремого значення (наявність більш загальних і більш окремих елементів, тобто ієрархічність організації), так і співвідношенням цього значення зі значенням та інших мовних одиниць (збіг чи нейтралізація елементів верхніх рівнів і збіг диференційних ознак нижніх рівнів). За наявності перелічених умов застосування компонентного аналізу відповідає дійсній організації значення [7, с. 82].

Так, І. В. Волянська виділяє п'ять вихідних положень здійснення компонентного аналізу: 1) лексика являє собою систему і, отже, окремі лексико-семантичні варіанти однієї денотативної віднесеності перебувають у відносинах протиставлення; 2) опозиції, утворені лексико-семантичними варіантами однієї лексико-семантичної групи, дозволяють виділити як загальні, так і диференціальні смислові компоненти; 3) надійним джерелом інформації про семантику слова визнаються словникові тлумачення лексико-семантичних варіантів; 4) співставлення лексико-семантичних варіантів для виявлення загальних і диференціальних компонентів повинно передувати приведенню їх словникових тлумачень до одноманітного виду на основі пояснювальних трансформацій; 5) кожному смислового компоненту повинні відповідати певні ключові слова і словосполучення словникових дефініцій [1, с. 7-8].

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

При визначенні до якої саме лексико-семантичної групи належить та чи інша семантична тема недостатньо аналізу лише першого її значення, а необхідно проаналізувати кожне її лексичне значення. Таким чином, узагальнена лексико-семантична класифікація дієслів буде більш деталізованою і точною.

Однією з лексико-семантичних груп, виділених в ході нашого дослідження, є лексико-семантична група «модальні дієслова».

Модальні дієслова — це дієслова, які називають різні види необхідності, вимоги, можливості, повинності, допустимості, вимушеності, доцільності, прийнятності, придатності. Особливість модального стану полягає в тому, що його суб'єкт завжди опиняється в центрі двох впливів: ситуації, що змушує, стимулює та тієї, яка осмислюється як така, що впливає з першої, нею породжується. Саме тому такі дієслова вимагають або об'єктно-суб'єктних зв'язків, або при узагальненому або неявному суб'єкті — залежного інфінітива (наприклад, йому слід погодитися, ніхто не може порушувати закон, слід зізнатися, так робити не годиться) [6, с. 3].

а друге значення і його відтінок – «повідомляти». Тому можна стверджувати, що перше значення і його відтінок належать до лексико-семантичної групи «модальні дієслова», а друге значення і його відтінок належать до дієслів мовлення, а саме до лексико-семантичної групи «дієслова ментальних і соціальних дій суб'єкта».

ОБГОВОРЕННЯ І ВИСНОВКИ

У статті продемонстровано доцільність застосування компонентного аналізу для дослідження семантики дієслів української мови, зокрема, як уточнити, чи всі значення та відтінки досліджуваного дієслова входять до однієї лексико-семантичної групи. Окреслено поняття сема, семема, компонентний аналіз, лексико-семантична група. Дана стаття описує один з етапів нашого дослідження, яке полягає у створенні узагальненої лексико-семантичної класифікації українських дієслів.

Узагальнена лексико-семантична класифікація дієслів української мови може бути використана, зокрема, для семантичної розмітки дієслів в корпусах текстів, створення семантичних словників та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волянская И. В. Лексико-семантические особенности существительных, обозначающих единицы измерения времени в английском и русском языках: автореф. дис. . канд. филол. наук. — М., 1973. — 24 с.
2. Гак В. Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова // Вопросы описания лексико-семантических систем языка : сб. ст. Ч. I. М., 1971. — С. 104–110.
3. Дієслово в лексикографічній системі: Моногр. / О. Г. Рабулець, Н. М. Сухарина, В. А. Широков, К. М. Якименко; НАН України; Укр. мов.-інформ. фонд. — К.: Довіра, 2004. — 259 с.
4. Лукач М. Лексико-семантична класифікація дієслів української мови / М. О. Лукач // Наукові записки. Серія «Філологічна». — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». — Вип. 46. — 2014. — С. 106–108.
5. Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат. 2-е изд., испр. и доп. — М.: Либком, 2009. — 172 с.
6. Русский семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. РАН Ин-т рус. яз.; Под общей ред. Н. Ю. Шведовой. — М.: РАН Ин-т рус. яз., 2007. — 952 с.
7. Селиверстова О. Н. Труды по семантике. - М.: Языки славянской культуры, 2004. — 960 с — (Studia philologica).
8. Словник української мови, тт. 1-11, Київ: «Наукова думка», 1970-1980. — Доступний з: — <http://sum.in.ua/>.
9. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.
10. Чокубаева А. К. Лексико-семантический анализ глаголов движения в английском языке и их сопоставление с русским и кыргызскими языками: автореф. дис. . канд. филол. наук. — Бишкек, 2007. — 23 с.
11. Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія / В. А. Широков. — К. : Наук. думка, 2011 .— 347 с.